

VIENTISINIO SAKINIO STRUKTŪRINIŲ SCHEMŲ NUSTATYMO SUNKUMAI

REGINA DILIENĖ

§ 1. Sakinys yra pagrindinis tradicinės sintaksės tyrinėjimo objektas. Tačiau tradicinei sintaksei pirmiausia rūpi ne sakinys kaip visuma, o mokslas apie sakinio dalis. Sakinio branduolį, jo formaliąją struktūrą, semantiką, ryšius tarp sudaromųjų dalių geriausiai atspindi struktūrinis sakinio modelis. Jis ir turėtų tapti atramine sąvoka sisteminiam sintaksės aprašymui [žr. *Моркская*, 1981, c. 8].

Tipinio sakinio formalioji (= gramatinė) struktūros schema parodo, kaip, kokiomis formomis pateikiama informacija.

Semantinė tipinio sakinio pusė atspindi, kokiais semantiniais vienetais informacija perteikiama. Šių abiejų pusių santykis sudaro sakinio esmę, tuo pačiu ir bet kurio sakinio struktūros modelio (= struktūrinės formulės) esmę.

Tiesioginės proporcijos tarp formaliosios ir semantinės struktūrų nėra, todėl, sudarydami sakinių struktūrinius modelius, negalime remtis vien semantine ar vien formaliąja struktūra, būtina atsižvelgti į jų tarpusavio ryšį.

§ 2. Lietuvių kalbos sintaksėje vientisinių sakinių struktūrinių modelių sudarinėjimas – gana nauja sritis. Išsamaus darbo apie visus lietuvių kalbos vientisinių sakinių struktūros tipus dar nėra.

Laima Katkuvienė [1979] sudarė beasmenių lietuvių kalbos sakinių struktūrinės formules, pabandė apibrėžti sakinio modelio sampratą bei reikšmę (Katkuvienė, 1979, p. 40). Tačiau reikia daugiau atsižvelgti į tai, kad kalbos kaip sistemos sakinių modeliai ne visuomet sutampa su realizaciniais modeliais, nes, kaip teigia N. Sližienė [1978, p. 119], struktūrinis būtinumas bei fakultatyvumas ir komunikacinis būtinumas bei fakultatyvumas toli gražu ne tas pat. Todėl į sakinio struktūros modelį turi įeiti ne gramatiškai ir komunikatyviniu atžvilgiu būtini elementai, bet gramatiškai ir semantiškai būtini elementai. L. Katkuvienės darbas įdomus ir tuo, kad struktūros modeliai sudaromi sakiniams, išskirtiems tiek semantiniu (žymintys gamtos reiškinius), tiek ir gramatiniu (beasmeniai sakiniai) aspektu, be to, gana plačiai suprantamas valentingumas (ne tik objektiniai, bet ir aplinkybiniai linksniai).

Bendriausius lietuvių kalbos sakinių formaliosios struktūros modelius yra bandęs išskirti V. Sirtautas [1981, p. 22]. Jis teigia, kad būtų maždaug tokie lietuvių kalbos sakinių branduoliniai modeliai:

1) Nn – Vf	<i>Sesuo serga</i>
2) Nn – Vf – Na	<i>Brolis rašo laišką</i>
3) Nn – Vf – Ni	<i>Brolis džiaugiasi pieštuku</i>
4) Vf impers	<i>Lyja</i>
5) Nn – (Vf cop esse) – An	<i>Motina yra gera</i>
6) Nn – (Vf cop esse) – Nn	<i>Motina yra mokytoja</i>
7) Pread adv	<i>Šalta</i>

Tačiau čia remtasi vien formaliąja sakinio struktūra, neatsižvelgiama į semantiką. Be to, septyni branduoliniai modeliai aiškiai neapima lietuvių kalbos sakinių įvairovės (pvz., neaišku, kur dėti tokio tipo sakinius kaip: *Brolis laukia traukinio. Vaikščioti sveika. Naktis. Gyventi – tai kovoti. Miške yra uogų* ir kt.).

§ 3. Vientisinio sakinio struktūrinė schema – tai abstraktus sintaksinis pavyzdys, pagal kurį gali būti sudarytas atskiras minimalus, reliatyviai baigtas sakiny [P. rp., 1980, c. 92]. Tačiau, sudarinėdami konkrečios kalbos sakinių struktūrinius modelius, susiduriame su nemažais sunkumais.

Pirmiausia ne visuomet aišku, ar teksto „gabalas“ yra sakiny, ar – ne; paskum: kurią struktūrą – semantinę ar formaliąją – remtis, sudarinėjant sakinių struktūros modelius, kokiais vienetais tos struktūros turi būti pateikiamos, kokia struktūrinės formulės apimtis (pilnoji ar minimali), jeigu minimali, tai kurie nariai struktūrai būtinai, o kurie – ne, ir pan.

3.1. Pasvarstykime problemą: formaliajai ar semantinei struktūrai teikti pirmenybę, sudarinėjant struktūrinius sakinių modelius. Tiesioginio proporcingumo tarp šių sakinio lygmenų nėra: dažnai įvairūs minties niuansai perteikiami ta pačia formaliąja (= gramatine) struktūra, nes turinys visuomet paslankesnis nei forma, pvz.:

<i>Aš noriu miego</i>	(Būsenos subj. -būseną-būsenos turinys)
	Nn Vf - Ng
	neapibrėžto
<i>Tėvas atplovė duonos</i>	(Veiksmo subj.-veiksmas-kiekio obj.)
	Nn Vf Ng

Todėl, sudarinėdami sakinių struktūrinius modelius, išieities tašku imsime semantinę, o ne formaliąją struktūrą. Formaliojoje sakinio išraiškoje dažnai niveliuojasi daugelis semantinių skirtubių. Kita vertus, negalima visiškai apeiti ir formaliosios struktūros modelių, kadangi kiekvienam semantiniam sakinių tipui yra būdingas savitas formaliųjų struktūrų rinkinys.

3.2. Sakinio struktūrinių lygmenų vienetai dar nėra vienodai nustatomi ir suprantami. Pagrindiniais semantinės struktūros vienetais dažnai laikomi:

predikatinis požymis (= predikatas), subjektas, objektas (plg. [P. rp., 1980, c. 124]). Jie gali būti visai skirstomi ir detalizuojami, pvz.: veiksmo subjektas, būsenos subjektas, kalbėjimo predikatai ir pan.

Galima būtų semantinę struktūrą reikšti ir Č. Filmoro [1981, c. 369–495] suformuluotais giluminiais linksniais, jie labiau „semantizuoti“ nei tokios sąvokos kaip subjektas ar objektas, tačiau nelabai aiškios tų linksnių ribos, dažnai jos susilieja su logikos planu (logika ir kalba viena nuo kitos neatsiejamą, tačiau netapačią). Beje, Č. Filmoras visiškai nenagrinėja vardažodinių sakinių.

Nelengva nustatyti ir formaliosios struktūros vienetus. Remtis grynai sintaksinius vienetais, t. y. sakinio dalimis, nelabai tikslinga jau ir dėl to, kad lietuvių, kaip ir kitų kalbų gramatikose, neretai nuomonės dėl atskirų sakinio dalių nustatymo ir atribojimo gerokai skiriasi. Be to, sakinio dalys, kaip aukštesnio lygmens sintaksiniai vienetai, labiau nutolę nuo semantikos nei leksiniai-morfologiniai vienetai (žodžių formos). Todėl, sudarant sakinio formaliosios struktūros schemą, geriau yra remtis kalbos dalimis ir gramatinėmis jų formomis. Jų išskyrimo kriterijai daug aiškesni.

3.3. Kokias formules – pilnąsias ar minimaliąsias – rinktis, priklauso nuo darbo tikslo. Pilnosios struktūrinės formulės geriau atspindi konkrečias realizacijas, tačiau, nustatant kurios nors kalbos sakinių sistemos vaizdą, reikėtų remtis minimaliomis struktūrinėmis formulėmis, nes jos, apimdamos tiek formaliai (sintaksiškai), tiek semantiškai būtinus sakinio narius, geriau išreiškia šių sakinio pusių ryšį, padeda nustatyti sakinių tipus. Bet kaip nustatyti struktūrinei formulei būtiną minimumą? Juk kiekvienas sakinsys jau pats savaime nėra kažkokios begalinės informacijos šaltinis, jame sukoncentruota minimaliai būtina adresatui informacija. Vadinasi, komunikaciniu požiūriu sakinsys dažniausiai jau savaime yra minimalios struktūros. Kitaip yra su semantiniu ir sintaksiniu būtinumu. Rusų kalbos gramatikoje [1980, c. 97] laikomasi nuomonės, jog į formalią minimalią sakinio struktūrą įeina vienas arba du nariai. Jie paprastai sudaro sakinio predikatinį centrą. Į semantinę minimaliąją struktūrą įtraukiama jau ir daugiau narių: stipraus valdymo objektas ir stipraus valdymo būsenos subjektas /veiksmo objektas (žr.: P. rp., 1980, c. 253). Jeigu sakinio modelius sudarysime atsižvelgdami tiek į semantinę, tiek ir į formaliąją struktūrą, tai sakinio modelio būtinaisiais nariais turėtų būti tie, kurių būtinumą nulemia predikatinio žodžio valentinės ypatybės (plg. Степанов, 1981, c. 147).

3.4. Valentingumas plačiąja prasme yra tam tikro kalbos lygmens elementų (...) sugebėjimas jungtis vienas su kitu [Geniušienė, 1971, p. 8]. Iš trijų valentingumo tipų (žr. Tekorienė, 1983, p. 98) – semantinio, sintaksinio¹

¹ Sintaksiniu valentingumu čia suprasime žodžių formų valentingumą.

ir komunikacinio – sakinių struktūrinių modelių sudarymui svarbūs tik du pirmieji, nes komunikacinis valentingumas susijęs su konkrečia sakinių realizacija. Ir sintaksinis, ir semantinis valentingumas būdingi predikatiniams žodžiams, nes šie yra požymio (plačiąja prasme) reiškejai, ir todėl jie atveria vieną ar daugiau laisvų vietų predikato argumentams, vienas iš kurių dažniausiai žymi daiktą, kuriam priskiriamas predikatu reiškiamas požymis [Tekorie-
nė, 1983, p. 97].

Labai reikšmingas klausimas, kuris iš valentingumų – semantinis ar sintaksinis – yra svarbesnis sakinio struktūrai. J. D. Apresianas [1969, c. 302–304] teigia, kad iš principo tarp semantinio ir sintaksinio valdymo (platesne reikšme tai yra valentingumas – *R. D.*) nėra būtino loginio ryšio, ir todėl galimi 4 semantiniai sintaksiniai valdymo tipai: 1) stiprus semantinis ir stiprus sintaksinis, 2) stiprus semantinis ir silpnas arba nulinis sintaksinis, 3) silpnas arba nulinis semantinis ir stiprus sintaksinis, 4) silpnas semantinis ir silpnas sintaksinis. Vadinasi, semantinis ir sintaksinis valdymas būtų lyg ir lygiaverčiai. Tačiau ne visai taip yra. Veiksmažodžių valentingumą lemia tik iš reikšmės išplaukiančios jungimosi potencijos. Vadinasi, tyrinėtojo išeities taškas turi būti veiksmažodžių reikšmė.

Taip yra ir su kitais predikatiniais žodžiais. Kita vertus, ne viskas, ką lemia semantinis valentingumas, gauna išraišką sintaksiniame lygmenyje: juk atskiruose sakinio lygmenyse veikia savi dėsniai ir principai.

Iš to, kas pasakyta, darome išvadas:

- 1) Į sakinio struktūrinį modelį įtraukiami tik būtinojo valentingumo nariai.
- 2) Būtinojo valentingumo nariai nustatomi semantiniame lygmenyje.
- 3) Semantiniame lygmenyje apie aktantų būtinumą sprendžiama iš to, ar būtina juos nurodyti, apibrėžiant predikatinio žodžio reikšmę [Апресян, 1974, c. 120].

3.5. Sakinio semantika gali būti kur kas platesnė nei jo formalioji išraiška, ir tada kai kurie būtinieji valentiniai nariai gali būti pasakomi ne pačiame sakinyje, bet kontekste (tai vadinamieji sakinio ekonomijos ir skaidymo principai). Kontekstas gali būti labai įvairus: tai vienas ar keli sakiniai, susiję su duotuoju sakiniu prasminiais ryšiais arba papildantys jį ir kartu sudarantys tam tikrą teksto atkarpą; šnekamojoje kalboje tai dar ir tikrovės ypatybės (konkretus laikas, konkreti aplinka), didelį vaidmenį suvaidins ir metalingvistiniai elementai (gestai, žvilgsniai, nutylėjimai ir t. t.), turės įtakos atminties apimtis (sakysime, šnekame apie žinomą dalyką, jo neįvardydami). Nagrinėdami patarlių ir priežodžių kalbą, susiduriame su dar vieno tipo kontekstu – posakio pavartojimo situacijos kontekstu. Be jo patarlė ar priežodis daugeliu atvejų netektų savo prasmės.

Sudarant sakinių struktūros formules, ir išskyla klausimas, kaip pasielgti su tokiais nariais, kurie pagal valentinę trauką turėtų būti sakinyje, tačiau dėl sakinio ekonomijos ir skaidymo principų yra pasakomi tik kontekste. Kadangi struktūrinės formulės sudarinėjamos ne kiekvienam individualiam sakiniui, o sakinių tipams, tai tokie nariai į sakinio struktūros formulę turėtų būti įtraukiami. Pvz.:

Martynukui gaila. I. Sim. 9.

Tipinė tokio sakinio struktūra:

Būsenos subjektas	Predikatas (būseną)	Objektas
Nd	Adv	Ng

Realizuotame sakinyje trūkstamas narys $\frac{\text{objektas}}{\text{Ng}}$ randamas iš konteksto,

t. y. prieš eina sakiny: *O vis dėlto tėtukas ėmė ir numirė.* I. Sim. 9.

Taigi iš konteksto reikia įtraukti tuos narius, kurie būtų būtini sakiniui, jei jį perkeltume į kitą, kiek galint skirtingesnį kontekstą. Sudarinėdami sakinių struktūros modelius, stengiamės atsiriboti nuo individualiam konteksto, bet visiškai ignoruoti kontekstus neįmanoma: sakiny, kaip funkcionuojantis vienetas, be konteksto nebūna: jei nebus kalbinio konteksto, bus aplinkos, situacijos ar kuris kitas kontekstas.

Ieškodami tipinės sakinio struktūros formulės, susiduriame su sakinio ribų nustatymo sunkumais, kuriuos nulemia specifinės kai kurių sakinio dalių funkcijos. Pavyzdžiui, tarinys dažniausiai yra pasakomas kaip sakinio rema, t. y. kaip naujas dalykas, ir šiuo atveju jam tenka didžiausias prasminis krūvis. Jeigu norime pranešti du skirtingo pobūdžio naujus dalykus, turime sudaryti du sakinius. Jie gali būti abu savarankiški arba vienas savarankiškas, o kitas šalutinis, priklausomas nuo pirmojo (pvz.: *Mergaitė paėmė sviedinį. Sviedinys yra mėlynas. Mergaitė paėmė sviedinį, kuris yra mėlynas*). Sudarant du savarankiškus sakinius, kartojasi nusakomasis objektas (žr. pavyzdžius), o kalbos ekonomijai tai nelabai pageidautina. Todėl kaip vienas iš aktualizacijos būdų gali būti sudaromi du sakiniai: vienas iš jų – nepilnasis ir pats savarankiškas, be pirmojo sakinio egzistuoti negalintis, pvz.: *Mergaitė paėmė sviedinį. Mėlyną*. Bet ar tokiu atveju turime tikrai du sakinius, t. y. ar *Mėlyną* iš viso galime laikyti sakiniu? Taip, tai sakiny (analogija su dialoginės kalbos nepilnaisiais sakiniiais). Naujoje akademineje rusų kalbos gramatikoje panašūs atvejai nelaikomi sakiniiais, nes manoma, kad jie neturi tokių sakiniui būdingų bruožų, kaip gramatinis įforminimas, specialiai skirtas pranešimo vienetais, ir, tuo pačiu, neturi viso komplekso atitinkamų gramatinių kategorijų: apibendrintos sakinio struktūros formulės, jos paradigmos ir kt. [P. rp., 1980, c. 7]. Tačiau nepilna čia yra tik formalioji struktūra, o semantika apima plačiau kontekstą. Pilnai išreikšta semantika būtų:

Sviedinys yra mėlynas.

Daiktas — Daikto požymis

Nn (Vf)-Adjn

Kad nepilnajame sakinyje turime Adja, o ne Adjn, nulemia šių sakinių santykiai: nepilnajam sakiniui „skolinamas“ (semantiniu atžvilgiu) veiksnys pilnajame sakinyje yra valdomo žodžio pozicijoje (Na — veiksmo objektas), tad prie jo derinamas ir naujo, t. y. nepilnojo sakinio tarinys. Tokią nepilną struktūrą galėtume laikyti pilnosios struktūros realizacijos variantu.

§ 4. Darbe iškelti kai kurie vientisinio sakinio struktūros nustatymo sunkumai. Jų yra ir daugiau. Nustatydami konkrečios kalbos visus sakinių tipus ir jų struktūrinius modelius, susidurime su būtinumu pakoreguoti kai kuriuos teorinius teiginius, daugiau ar mažiau jau aiškius morfologijoje, sintaksėje ar semantikoje. Sakinių struktūrinių formulių sudarinėjimas — savita sritis, jai reikia ir kiek kitokio, labiau semantizuoto požiūrio į sintaksę ir abstraktesnio požiūrio į semantiką. Smulkiau šių atvejų čia nenagrinėsime.

СЛОЖНОСТЬ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТРУКТУРЫ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Резюме

Образование структурных моделей простого предложения в синтаксисе литовского языка — область довольно новая. В статье обсуждаются самые общие затруднения, возникающие при образовании упомянутых моделей, — установление границ предложения, отношение между семантической и формальной структурами, выбор единиц для выражения модели предложения, связь валентности с ядерной моделью предложения, влияние контекста и др.

DIE SCHWIERIGKEITEN DER BESTIMMUNG DER STRUKTUR DES EINFACHEN SATZES

Zusammenfassung

Die Bildung der Strukturmodelle der einfachen Sätze in der Syntax der litauischen Sprache ist ein ganz neues Gebiet. Im Artikel wurden die allgemeinsten Schwierigkeiten behandelt, die bei der Bildung der genannten Modelle auftreten — das sind die Bestimmung der Grenzen des Satzes, das Verhältnis zwischen der semantischen und formalen Struktur, die Wahl der Einheiten zum Ausdruck des Satzmodells, der Zusammenhang der Valenz mit dem Kernmodell des Satzes u. a.

LITERATŪRA

Апресян, 1969 — Апресян Ю. Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. — М., 1969.

Апресян, 1974 — Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. — М., 1974.

Фильмор, 1981 – Фильмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1981. – Т. 10.

Geniušienė, 1971 – Geniušienė E. Lietuvių kalbos veiksmažodžių sintaksinė klasifikacija // – Kalbotyra. – 1971. – Т. 23, sąs. 1.

Katkuvienė, 1979 – Katkuvienė L. Lietuvių kalbos beasmeniai veiksmažodiniai sakiniai, žymintys gamtos reiškinius // Kalbotyra. – 1979. – Т. 30, sąs. 1.

Москальская, 1981 – Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М., 1981.

Р. гр., 1980 – Русская грамматика. – М., 1980. – Т. 2.

Sirtautas, 1981 – Sirtautas V. Sakinio dalys. – К., 1981.

Slizienė, 1978 – Slizienė N. Veiksmažodžių valentingumo klausimu // Lietuvių kalbotyros klausimai. – V., 1978. – Т. 18 (Gramatinės kategorijos ir jų raida).

Степанов, 1981 – Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. – М., 1981.

Tekorienė, 1983 – Tekorienė D. Lietuvių kalbos būdvardžių semantinis valentingumas // Kalbotyra. – 1983. – Т. 34, sąs. 1.

SUTRUMPINIMAI

I. Sim. – Simonaitytė I. Vilius Karalius. – V., 1982.

Kapsuko 2-oji vidurinė mokykla

[teikta

1986 m. sausio 10 d.